

УДК 343.137.5

О.М. Дручек, старший експерт

Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру при ГУМВС України в Київській області

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ДИТИНИ У СЛІДЧІЙ ДІЇ — ПРЕД'ЯВЛЕННІ ОСОБИ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Проаналізовано психологічні аспекти сприйняття зовнішності людини дитиною залежно від її віку. Розкрито закономірності процесу упізнання особи дітьми певної вікової категорії. Сформульовано рекомендації щодо запобігання найпоширенішим помилкам, пов'язаним із залученням дитини до слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання.

Ключові слова: дитина, сприйняття, психологічні особливості, впізнання, слідча дія, пред'явлення особи для впізнання, криміналістика, габітологія.

Проанализированы психологические аспекты восприятия внешности человека ребенком в зависимости от его возраста. Раскрыты закономерности процесса опознания лица детьми определенной возрастной категории. Сформулированы рекомендации по предупреждению распространенных ошибок, связанных с привлечением ребенка к следственному действию — предъявлению лица для опознания.

The main psychological aspects of the person's appearance perception by a child according to his/her age are analyzed from the point of view of criminology; the laws of the person's identification process by the children of the definite age category are discovered; the recommendations as to the prevention of the most common mistakes, connected with the participation of a child in the investigative process of a person's introduction for identification, are formulated.

Як свідчать результати аналізу, у криміналістичній практиці непоодинокими є випадки, коли дитина стає єдиним свідком правопорушення.

Відповідно до чинного законодавства дитина-свідок правопорушення має особливі права у кримінальному провадженні, а залучення дітей (осіб віком до 18 років) до проведення слідчих (розшукових) дій характеризується певними особливостями.

Актуальність проблематики пов'язана з необхідністю удосконалення процедури проведення слідчих (розшукових) дій за участю дитини, зокрема такої, як пред'явлення особи для впізнання, з урахуванням психологічних особливостей сприйняття об'єктів і подій дитиною залежно від її віку, що і становить мету цієї статті.

Проблематику пред'явлення особи для впізнання висвітлювали у своїх працях вітчизняні та іноземні науковці, зокрема, Р.С. Белкін, А.Ф. Волобуєв, М.О. Головецький, О.Ф. Зеленський, Є.В. Лук'янчиков, В.Ю. Шепітько, М.В. Салтевський, М.Г. Щербаковський та ін. Змінам у кримінальному процесуальному законодавстві стосовно проведення слідчих дій за участю дитини присвятили свої праці М.В. Авраменко, В.Я. Тацій та ін. Водночас поза увагою науковців досі залишаються важ-

ліві з точки зору криміналістики аспекти, які можуть впливати на процес впізнання особи, зокрема вікові особливості психології сприйняття дитиною її зовнішності.

Для розкриття теми дослідження потрібно вирішити такі завдання:

– визначитися зі змістом понять «дитина», «вікові особливості», «сприйняття», «впізнання», «габітологія» у контексті участі дитини у слідчій дії — пред'явленні особи для впізнання;

– розкрити психологічні особливості процесу сприйняття зовнішності людини дитиною залежно від її віку та виявити пов'язані з ним закономірності;

– сформулювати рекомендації, спрямовані на запобігання найпоширенішим помилкам, пов'язаним із залученням дитини до слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання.

Підготовка та ефективне проведення слідчої дії — пред'явлення для впізнання є важливим процесуальним засобом отримання інформації. Якщо стороною, яка впізнає (як потерпіла особа чи як свідок), виступають діти, слідчий, слідчий суддя чи прокурор мають дотримувати не лише певної тактики у проведенні цієї слідчої дії для забезпечення її ефективності, а й відповідних процесуальних норм з метою дотримання прав дитини.

Процесуальні норми слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання закріплено у ст. 228 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК України), а порядок кримінального провадження щодо неповнолітніх — у ст. 484—496 КПК України. Проте КПК України не містить окремої статті, яка б визначала порядок проведення цієї слідчої дії за участю дитини.

Для проведення дослідження за обраною темою доцільно насамперед уточнити певні визначення, ключовим з яких є визначення дитини. Незрозумілим і невинуватим є нехтування національним кримінальним процесуальним законодавством поняттям «дитина», прийнятим у міжнародній правничій термінології (відповідно до Конвенції ООН 1989 року дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовують до неї, вона не досягає повноліття раніше [1]), і використання замість нього понять «малолітній» (до 14 років) і «неповнолітній» (від 14 до 18 років). Крім того, недоліком КПК України слід вважати й відсутність визначення віку дитини, з якого вона може свідчити (рішення щодо цього приймають слідчий, слідчий суддя чи прокурор). Не містить КПК України й розмежування процесуального статусу малолітньої та неповнолітньої особи (крім норми щодо забезпечення участі у допиті неповнолітнього віком до 16 років законного представника, педагога, психолога, лікаря).

Психологи запропонували класифікувати дитячий вік (неповноліття) за такими категоріями:

- немовлята (до 1 року);
- раннє дитинство (1—3 роки);
- дошкільний вік (3—7 років);
- молодший шкільний вік (7—11 (12) років);
- підлітковий вік (11 (12)—14 (15) років);
- старший шкільний вік (15—18 років).

Зрозуміло, що зазначена класифікація є доволі умовною з огляду хоча б на те, що вік початку та закінчення шкільної освіти через зміни у законодавстві з роками змінюється. Крім того, поняття «підлітковий вік» зазвичай пов'язують з певними

психофізіологічними процесами, початок яких у дівчаток (раніше) і у хлопчиків (пізніше) не збігається в часі.

Кожна класифікаційна категорія має свої вікові особливості, тобто сукупність типових для дітей певного віку процесів, станів і властивостей, що проявляються в їхній поведінці та вказують на загальну спрямованість їх розвитку. Психологічні профілі дітей у межах тієї чи іншої вікової групи також можуть відрізнятися, оскільки зумовлені загальним рівнем культури дитини та середовища її перебування, соціально-економічними чинниками, статтю, рисами характеру тощо.

Як свідчать результати аналізу спеціальної літератури, типовими особливостями психіки, що впливають на сприйняття фактів (об'єктів) дітьми різних вікових груп, є такі:

- у ранньому дитинстві діти не можуть об'єктивно сприймати дійсність і адекватно її оцінювати. Хоча на практиці відомі випадки, коли такі діти ставали джерелом інформації, що сприяла встановленню об'єктивної істини у справі;

- дітям дошкільної вікової групи притаманна кмітливість, схильність до деталізації. При відтворенні подій правопорушення, свідками яких стали діти, вони можуть свідчити про факти, які не помітили дорослі. Проте у цьому віці діти зазвичай не мають достатньої здатності до послідовного логічного мислення і можуть надавати відповіді тільки на нескладні і зрозумілі їм запитання;

- діти молодшого шкільного віку схильні до дещо підвищеного навіювання та фантазування;

- підліткам притаманні імпульсивність, швидка зміна настрою, негативізм. Крім того, дівчатка старшого підліткового віку схильні до певного позування, екзальтованості, демонстративної поведінки;

- дітям старшого шкільного віку притаманна схильність до оцінки з позиції референтної (авторитетної) групи чи референта.

Зазначені особливості треба враховувати з метою правильної організації тактики дій під час пред'явлення особи для впізнання за участю дитини.

Як відомо, змістом самостійної слідчої дії — пред'явлення для впізнання є пред'явлення свідку, потерпілому, підозрюваному у передбаченому законом порядку певного об'єкта (особи тощо) для встановлення його тотожності або відмінності з тим об'єктом, який вони спостерігали раніше і зберегли в пам'яті та про який давали показання (ст. 228—231 КПК України).

У процесі впізнання особа, сприймаючи надані їй об'єкти, зіставляє їх та порівнює з уявними образами об'єктів, які вона сприйняла раніше, і на основі цього формулює висновок про їх тотожність, схожість чи відмінність. Тобто впізнання здійснюють шляхом перцептивного порівняння образу поточного сприйняття з образом, який зберігається в пам'яті [2, с. 125].

Впізнання пов'язане з властивістю людини виокремлювати в об'єкті його стійкі особливості, які у криміналістиці називають ідентифікаційними ознаками і які, як доведено, базуючись на досягненнях психологічної науки, людина може правильно сприймати, запам'ятовувати, адекватно відтворювати, порівнювати та формулювати правдиві висновки [3, с. 128]. Зазначене слугує основою криміналістичного вчення про ознаки зовнішності людини — габітології (габітологоскопії). Передумовами застосування габітології у криміналістиці є:

- неповторність (індивідуальність) прикметної зовнішності кожної людини;

- відмінність зовнішності кожної людини від зовнішності інших людей;
- відносна стійкість (незмінність у часі) ознак зовнішності людини та її властивостей;
- відносна незалежність одних ознак людини від інших;
- визначеність ознак (закономірне відображення зовнішності);
- адекватність ознак (реальне відображення дійсного виразу зовнішності);
- повнота інформації, яку містять ознаки та властивості зовнішності людини, її достатність для відображення прикметних ознак і властивостей;
- здатність зовнішності фіксуватися у різних відображеннях як у матеріальних, так і в ідеальних (пам'яті).

Отже, інформаційною основою пред'явлення для впізнання є:

- ознаки образу певного об'єкта, сприйняті особою, яка впізнає;
- ознаки об'єкта, який перевіряють;
- ідентифікаційна інформація, отримана фахівцем, модель ідеального сліду зображення, відтворена особою, яка впізнає;
- висновки особи, яка впізнає, стосовно того образу, який вона раніше спостерігала, і схожих об'єктів, які їй пред'являють [4, с. 125].

У загальному вигляді процес упізнання дитиною особи можна подати у вигляді схеми, яка поєднує його суть і розвиток та охоплює три основні елементи:

- сприйняття дитиною зовнішності людини;
- повідомлення про прикмети зовнішності;
- упізнання сприйнятих об'єктів (осіб) серед пред'явлених.

У процесі впізнання особи, у тому числі й дитиною, виокремлюють три стадії:

- підготовчу;
- впізнання як таке (проведення безпосередньо слідчої (розшукової) дії);
- фіксація результатів впізнання.

На підготовчій стадії з'ясовують час, місце, обставини, за яких дитина раніше бачила певну особу, встановлюють основні її прикмети, особливості. Важливе значення при цьому має урахування вікових і психофізіологічних особливостей дитини, яка впізнає, її психічний стан у момент сприйняття певної особи. Під час підготовки дитини до впізнання їй ставлять запитання за системою «словесного портрета» (стать, зріст, статура, особливості форми голови, колір і довжина волосся, ознаки обличчя та його відмінні особливості, особливі прикмети тощо) з урахуванням можливостей розуміння дитиною цих запитань. З метою полегшення проведення впізнання дитину, що впізнає, слід ознайомити з правильним тлумаченням опорних ознак (наприклад, що обличчя розрізняють за розміром і формою лоба, брів, губ, рота, підборіддя, розміром і кольором очей; голос розрізняють за тембром, висотою, силою, діапазоном; хода буває швидкою, підстрибуючою, з відхиленням тулуба, дріботливою тощо). При цьому важливо переконатися, що дитина розуміє і правильно тлумачить поняття, про які йдеться.

Впізнання за формою сприйняття особи (об'єкта) може бути сукцесивним, симультанним і змішаним. Сукцесивна форма впізнання за суттю є аналітичною і передбачає таке сприйняття особи, за якого виділяють (аналізують) окремі ознаки її зовнішності (колір очей, волосся, форму носа, особливі прикмети тощо). Таке впізнання проходить поступово, шляхом мисленого відбору та зіставлення ознак особи (об'єкта), що знаходяться в пам'яті дитини, і тих, які сприймаються у процесі

впізнання. Симультанна форма впізнання за суттю і за психологічними характеристиками є синтетичною й передбачає сприйняття об'єкта у цілому, у «загальному вигляді», без виділення окремих ознак. Це впізнання відбувається відразу у результаті миттєвого збігу образу особи, який пам'ятає дитина, і особи, пред'явленої їй для впізнання. Змішана форма впізнання поєднує у собі елементи синтетичного та аналітичного сприйняття [5]. Схильність до симультанного або суцесивного впізнання залежить від індивідуальних психічних особливостей дитини та її віку. А отже, слідчий, слідчий суддя або прокурор на підготовчій стадії впізнання особи дитиною має встановити, який саме тип впізнання притаманний дитині. Якщо дитині притаманне симультанне (синтетичне) впізнання і вона не може описати окремі ознаки зовнішності особи, слід використати методи «оживлення» пам'яті, асоціації за схожістю, за суміжністю і контрастністю, що допоможе дитині відтворити уявний образ.

Важливе значення у контексті теми, що розглядається, має питання щодо чинників продуктивності впізнання. Такими чинниками є: соціальний досвід особи, що впізнає, її вольова активність; тип пам'яті; час, який минув з моменту сприйняття об'єкта до моменту пред'явлення його до впізнання, тощо [6, с. 214]. Зрозуміло, що у випадку, коли суб'єктом впізнання виступає дитина, домінантним чинником є її вік.

Відмінності у процесах формування слідового образу при сприйнятті дитиною зовнішності особи визначають різні форми і типи сприйняття, правильне діагностування яких на підготовчому етапі має важливе значення. За типом виокремлюють об'єктивне та суб'єктивне сприйняття. Для об'єктивного типу сприйняття характерною є суворі відповідність дійсності. Такий тип сприйняття властивий незначній кількості дітей, причому, чим менший вік дитини, тим менше вона здатна до об'єктивності. Для суб'єктивного типу сприйняття характерним є вихід за межі того, що було в реальності, і надання значного обсягу інформації «від себе». Діти з таким типом сприйняття надають перевагу своїм суб'єктивним враженням, більше розповідають про свої переживання і відчуття від побаченого, часто гіперболізують ту чи іншу ідентифікаційну ознаку.

Визначення правильності і повноти сприйняття при повідомленні тієї чи іншої інформації неможливе без урахування суб'єктивних і об'єктивних чинників, що супроводжують таке сприйняття. До суб'єктивних чинників належать:

- психологічний стан дитини під час сприйняття (хвилювання, страх тощо);
- індивідуальна метрика сприймання;
- стан органів чуття дитини;
- спрямованість уваги дитини;
- інтелектуальний розвиток дитини;
- значущість ситуації для дитини тощо.

До об'єктивних чинників належать насамперед умови сприйняття: видимість, освітленість особи (об'єкта), яку сприймають; відстань, на якій відбулося її спостереження; погодні умови; час спливання події тощо. Для правильної оцінки отриманої під час допиту дитини інформації, що передуює пред'явленню особи для впізнання, слідчий, слідчий суддя, прокурор мають враховувати ці обставини.

З огляду на те, що суттєве значення для прийняття рішення щодо залучення дитини до слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання має її вік, було проведено аналіз психологічної та криміналістичної літератури, а також матеріалів слідчої

практики, результати якого дозволили виявити такі закономірності сприйняття зовнішності людини дітьми різних вікових груп:

– діти дошкільного віку (3—6 років) зосереджують увагу не на людині у цілому, а на її помітних прикметах, емоційно-експресивних поведінкових особливостях; добре запам'ятовують лише яскраві кольори та деталі одягу і погано запам'ятовують риси обличчя; не вміють визначити зріст і вік людини (як правило, перебільшують). А отже, сприйняття такими дітьми зовнішності людини є неточним, фрагментарним, і залучення їх як свідків під час здійснення слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання є неефективним;

– сприйняття зовнішності людини школярами молодшого шкільного віку (7—11 (12) років) характеризується більшою диференціацією кольору, розміру, форми, деталізацією об'єктів у процесі спостереження. Вони краще вирішують завдання, пов'язані з можливістю зміни зовнішності, надають перевагу демонстрації замість словесного опису. Проте вільний опис у їх виконанні характеризується дискретністю, розчленовується на частини без встановлення взаємозв'язків. Для таких дітей більш доступним є аналіз ніж синтез, вони легше знаходять відмінність, аніж схожість; до значущих моментів вносять другорядні елементи [6, с. 79]. Експериментально доведено, що від дітей цієї вікової категорії не можна вимагати детального фізичного опису індивіда, оскільки вони ще не можуть достовірно фіксувати його;

– сприйняття зовнішності людини підлітками (12—14 років) та старшими школярами (15—18 років) характеризується більшою правильністю і повнотою. Як свідчить практика, під час допиту дітей такого віку здебільшого можна з'ясувати детальні дані щодо зовнішності особи, про яку йдеться (як правило, при грамотній організації підготовки до впізнання підлітки спроможні надати об'єктивну характеристику зовнішності, розрізнити ідентифікаційні ознаки, створити описовий портрет). Проте слід пам'ятати, що підлітки найчастіше користуються не власними чи загальноприйнятими, а поширеними у їх середовищі канонами щодо оцінки зовнішності, моральних і соціальних характеристик іншої особи. Тому в їхній уяві може відбуватися шаблонізація людини за значущими для підлітка ознаками. Іншою особливістю, на яку слід звернути увагу під час спілкування з підлітками, є використання ними сленгу, а отже, при пред'явленні до впізнання потрібно унеможливити неоднакове трактування сторонами будь-якої важливої інформації.

Зазначені психолого-вікові особливості сприйняття зовнішності людини дитиною, використані слідчим, слідчим суддею або прокурором, сприятимуть обранню найбільш ефективної тактики проведення допиту, що передуює пред'явленню для впізнання, а також досягненню об'єктивних результатів власне впізнання.

Підсумовуючи, слід зазначити: слідча дія — пред'явлення особи для впізнання ґрунтується на психофізіологічних механізмах сприйняття, запам'ятовування та відтворення і передбачає ідентифікацію зовнішності особи за уявним образом, що сформувався під час спостереження за певною особою. Ця слідча дія базується на досягненнях криміналістичної габітології, зокрема визнання складовою ідентифікації особи її ознак і властивостей. Суттєве значення для прийняття рішення щодо залучення дитини до цієї слідчої дії має її вік. Основною перешкодою, що унеможлиблює або ускладнює залучення дитини до участі у слідчій дії — пред'явленні особи до впізнання є невміння дітей віком до 14 років створювати детальний фізичний опис індивіда через невміння фіксувати його в аспекті, який цікавить органи досу-

дового слідства. Тому (за рідкісним винятком) результати цієї слідчої дії за участю дітей дошкільного та молодшого шкільного віку не можуть слугувати неспростованим доказом і сприяти встановленню об'єктивної істини. Залучення дітей інших вікових категорій до проведення слідчої дії — пред'явлення особи для впізнання вимагає від слідчого, слідчого судді, прокурора спеціальних знань, умінь і навичок.

Список використаної літератури

1. Конвенція про права дитини (схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 20.11.1989) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995021>.
2. Бедь В.В. Юридична психологія : навч. посіб. / В.В. Бедь. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : МАУП, 2003. — 436 с.
3. Авраменко М.В. Особливості пред'явлення до впізнання за участю неповнолітньої особи / М.В. Авраменко // Криміналістичний вісник. — 2010. — № 1 (13). — С. 127—131.
4. Щербаковский М.Г. Криминалистика : пособ. по подг. к гос. (выпуск.) компл. экз. / М.Г. Щербаковский. — Харьков : Прометей-Пресс, 2004. — 284 с.
5. Маклаков А.Г. Общая психология : учебн. / А.Г. Маклаков. — СПб. : Изд-во «Питер», 2000. — 592 с.
6. Шепитько Ю.В. Криминалистика : курс лекций / Ю.В. Шепитько. — Харьков : Одиссей, 2003. — 254 с.